

Гуцалюк І. О. Формування та діяльність органів спеціального призначення Української Держави на території Західної Волині / І. О. Гуцалюк // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк, 2009. – Вип. 13. – С. 157–163.

94 (477.82) “1917/1921”: 355.3 **І. О. Гуцалюк** – аспірантка кафедри новітньої історії України Волинського національного університету імені Лесі Українки

**Формування та діяльність органів спеціального призначення
Української Держави на території Західної Волині**

*Роботу виконано на кафедрі новітньої історії
України ВНУ ім. Лесі Українки*

Автор розкриває процес формування та діяльності органів спеціального призначення Української Держави, аналізує їх місце, роль та значення на теренах Західної Волині в контексті загальноукраїнських державотворчих процесів періоду Гетьманату П. Скоропадського.

Ключові слова: Західна Волинь, Сірожупанна дивізія, Сердюцька дивізія, козацтво, Державна Варта, добровольчі загони, прикордонна охорона.

Гуцалюк І. О. Формирование и деятельность органов специального назначения Украинского Государства на территории Западной Волини. Автор раскрывает процесс формирования и деятельности органов специального назначения Украинского Государства, анализирует их место, роль и значение на поприщах Западной Волини в контексте общеукраинского процесса государственного устройства периода Гетманата П. Скоропадского.

Ключевые слова: Западная Волинь, Сержупанная дивизия, Сердюцкая дивизия, казачество, Государственная Стража, добровольческие отряды, пограничная охрана.

Gutsaljuk I. O. Formation and activity of the Ukrainian special purpose agencies in Western Volyn. The author describes the process of the formation and activity of the Ukrainian special purpose agencies. She analyzes their importance and influence in Western Volyn, taking into account All-Ukrainian processes of country formation during Skoropads'kyu's Hetmanat.

Key words: Western Volyn, sirozhupanna division, serdyutska division, kosaks, Derzhavna Varta, volunteer detachments, frontier guards.

Органи спеціального призначення – невід’ємний атрибут, ознака суверенності та повноцінної презентації на міжнародній арені будь-якого державного організму. Тому для України, як молодій держави, справа формування

та належної дієздатності її власних органів спецпризначення є надзвичайно цінною й актуальною. При її вирішенні доцільним є звернення до вітчизняного історичного досвіду, зокрема того, який був нагромаджений у період національно-визвольних змагань 1917–1921 років. Увага науковців до подій Української

© *Гуцалюк І. О., 2009*

революції зумовлюється унікальністю державотворчих процесів та явищ, які охопили тоді Україну.

Окремим етапом дослідники виділяють період Гетьманату П. Скоропадського. Він відрізнявся від інших своїми нестандартними підходами у розбудові Української Держави. Варто зауважити, що попри свою актуальність, політика щодо створення і діяльності органів спецпризначення Гетьманату залишається і до нині недостатньо висвітленою. Перші спроби її оцінки були зроблені у працях державних діячів того часу, які після поразки національно-визвольних змагань опинилися в еміграції. До них варто віднести спогади П. Скоропадського. Тут стверджується, що період його правління був найсприятливішим для реалізації планів організації подібних органів. Значний поштовх для розробки проблеми дали події, пов'язані з розпадом СРСР і утворення незалежної України. З'явилися дослідження М. Кравчука, О. Тимощука, В. Богайчука, П. Гай-Нижника [10, 13, 14, 1, 2] та інших авторів. Побачили світ і комплексні праці, присвячені військовій проблематиці. Найбільш ґрунтовною серед них є «Історія українського війська» [9]. Однак питання втілення програми П. Скоропадського в досліджуваній сфері та її дієвості на регіональному рівні до сьогодні належним чином не розроблені. Це повною мірою стосується й Західної Волині – теренів, що належали до прикордонної смуги, і для яких питання належного функціонування органів спеціального призначення було особливо злободенним. Мета статті – показ політики розбудови Гетьманською Державою органів спеціального призначення на території Західної Волині у квітні–грудні 1918 року, особливостей функціонування, сприйняття їх місцевим населенням.

Втративши через не завжди послідовну політику авторитет в українському суспільстві, наприкінці квітня 1918 року Українська Центральна Рада (УЦР) поступилася правлінням гетьману Павлу Скоропадському, якого активно підтримувала німецька армія. Гетьман особисто очолив апарат військового міністерства та генерального штабу. Відповідно до статті 5 Законів про тимчасовий державний устрій України він став головнокомандуючим Української Армії та Флоту [10, 38]. Проте, повноцінного контролю над військовими частинами П. Скоропадський не здійснював. Інструкція оперативного відділу Генерального штабу “Про взаємовідносини української військової влади до австро-угорської і німецької” фіксувала, що “всі українські сили, які ведуть боротьбу з більшовиками, в оперативному відношенні, підкоряються німецькому вищому командуванню і від нього одержують завдання” [14]. Згідно з положеннями угоди між Німеччиною та Австро-Угорщиною від 29 березня 1918 року про поділ сфер впливу в Україні Західна Волинь потрапила до німецької зони [11, 2]. Залежність від союзників з одного боку, усвідомлення необхідності розбудови власних дієвих збройних сил – з іншого, штовхали гетьмана на шлях дипломатичного маневрування у військовій галузі.

Можна окреслити наступні напрямки політики гетьманського уряду щодо створення та діяльності органів спецпризначення: 1) збереження військових з’єднань колишньої Російської імперії; 2) утворення нових, властивих лише режимові П. Скоропадського, воєнізованих формувань, частини українських козаків та місцеві добровольчі формування; 3) створення спеціальних збройних підрозділів, підпорядкованих безпосередньо гетьманові або Раді Міністрів [14].

На початках існування Української Держави основну її військову силу складала Запорозький корпус, Синьожупанна дивізія, відділ Січових Стрільців та дивізія Сірожупанників. Це був той контингент військ, що і мав складати майбутню українську армію. Загальна їхня чисельність сягала до 35 тис. багнетів [15, 41]. Ця цифра є приблизною, оскільки не враховані дрібні відділи, що виникали в різних регіонах України.

Взірцем для гетьмана при формуванні української армії був план, розроблений полковником О. Сливинським ще у період Української Народної Республіки (УНР). Згідно з ним, українська армія організовувалася на територіальній основі у складі 8 корпусів піхоти (корпуси отримували назву за місцем дислокації: перший за порядковим номером був Волинський. – *І. Г.*) та 4,5 дивізій кінноти [16, 24]. План намагалися якнайшвидше втілити у життя. Рада Міністрів затвердила його 24 липня 1918 року та відразу ж ухвалила закон про загальний військовий обов'язок. За ним був визначений термін військової служби: в піхоті він становив 2, в кінноті й артилерії – 3, на флоті – 4 роки. Служба в запасі тривала до 38 років, а в ополченні від 39–45 років. Призов до армії мав відбуватися два рази на рік: 15 листопада 1918 року і 1 березня 1919 року, постачання коней для армії мало бути завершене 1 січня і 1 квітня 1919 року [9, 162].

Про дієздатність українських збройних формувань та їхнє ставлення до гетьманського режиму на території Західної Волині можемо простежити на прикладі м. Луцька. Луцьк з початком Першої світової війни опинився в зоні бойових дій. Тому він на весну 1918 року був переповнений різнорідними військовими частинами: тут розташовувалися підрозділи німецької та російсько-української армій. Більшість приміщень у місті, які раніше належали установам, закладам освіти, культури були зайняті військовими частинами. Восени 1918 року економічне становище міста почали ускладнювати і військовополонені, які із закінченням Першої світової війни стали прибувати до Луцька. Вони потребували житла та харчування, що, звісно, вимагало від міської управи швидкого реагування для забезпечення цих потреб [6, арк. 24]. Отже, вирішення проблеми постою військ для населення Луцька було надзвичайно злободенним.

Для її розв'язання Гетьманат вжив низку заходів. За наказом гетьманського уряду від 18 травня 1918 року по місту Луцьку і Луцькому повіту почався облік досі не облікованого військового майна. Було незабаром проведено і чіткий облік того військового майна, що його самочинно присвоїли німецька і австрійська

армії. Вимогливо влада почала ставитись до зовнішнього вигляду військових. Так, наказ по Луцьку і повіту від 30 травня 1918 року вимагав: “Всім старшинам Української Армії бути одягненими по формі, носити зброю і посвідчення” [3, 19]. А наказ головного губернського коменданта Волині, складений за відозвою т. в. о. військового міністра отамана О. Лігнау наголошував на необхідності дотримання українським військом високих моральних якостей. Тут, зокрема, говорилося: “високий стан військового Української Держави покладає на кожного обов'язок бути лицарем честі, не кидати тінь на нашу армію, зробити її підвалиною вартості й права молоді самостійної України” [5, арк. 60].

Багато зусиль Гетьманат спрямував на розбудову власних збройних сил. Так, на вересень 1918 року в Луцьку дислокувалися наступні свіжосформовані військові частини: генштаб 14-ї пішої Дивізії, 1-й піший Луцький полк, 2-й піший Волинський полк, 3-й піший Брест-Литовський полк, панцерний самохідний дивізіон, вантажний самохідний дивізіон, управління 3-ї Волинської кордонної бригади охорони, штабовий суд, управління Луцького повітового війська, охоронна сотня Луцького коменданта та німецький гарнізон [5, арк. 65 - 67].

Гальмівний ефект на процес формування українських збройних сил у Луцьку здійснювала німецька військова адміністрація. Вона захоплювала військове майно, казарми, коней, які були необхідні для забезпечення армії. Міністерство торгівлі та промисловості намагалось зупинити означений процес. Це засвідчує витяг з наказу міністра торгівлі та промисловості про заборону вивозу різноманітного майна [4, арк. 137]. Прагнучи отримати економічні вигоди з України, німці намагались якомога довше зберегти свою військову присутність. Німецьке командування не було зацікавлене у створенні боєздатної української армії, оскільки це загрожувало б їх перебуванню в Україні.

Ситуація змінилася наприкінці Першої світової війни. Уже в листопаді 1918 року мав відбутися по-справжньому перший самостійний набір до української армії, з якого мали укомплектувати 4 кінні дивізії та сформувати муштрові сотні у

всіх інших дивізіях. У березні 1919 року мав відбутися другий набір, що мав доповнити армію до майже повного складу. Однак повстання проти Гетьманату перешкодило реалізації цих планів [16, 24].

Дещо інша ситуація склалася у Володимирі-Волинському, де відбувалося формування 1-ої козацько-стрілецької дивізії. Ще за угодою між урядом Української Народної Республіки і Австро-Угорщини в австрійському таборі українських бранців Фрайштадт, з його полонених, полонених з офіцерських таборів у Йозефові та Терезині і осіб, які використовувались у різних господарчих командах на окупованих австрійськими військами землях Західної Волині і Холмщини, було сформовано полк. За гетьманування П. Скоропадського у Володимирі-Волинському він розгорнувся у 1-у козацько-стрілецьку дивізію, яка за кольором обмундирування отримала назву “Сірожупанної”. Її основу склала “Січ імені гетьмана Петра Дорошенка” [12, 115].

Це військове з’єднання було повністю споряджене і озброєне на кошти Австро-Угорщини. Дивізія розглядалася Центральними державами як регулярне з’єднання, що повинне, “в першу чергу використовуватися спільно з союзними військами для встановлення і підтримки порядку і безпеки в Україні і тільки, в другу чергу, проти зовнішнього ворога держави”. З часу прибуття в Україну всі частини дивізії переходили на повне забезпечення українського уряду, а її особовий склад підлягав українській військовій юрисдикції. Витрати, пов’язані з формуванням цього з’єднання, повністю поверталися українським урядом Австро-Угорщині [14].

Прихід гетьмана до влади контингент дивізії зустрів вороже. Причиною цього стала політика гетьмана щодо добору командного складу виключно за професійною ознакою. Внаслідок цього майже усі командири виявилися проросійськострямованими [8, 75]. Це зумовило відчутне падіння дисципліни серед особового складу дивізії.

Урочиста передача дивізії чисельністю 15 тис. представникам гетьманського уряду на чолі з генералом В. Сокирою-Яхонтовим відбулася 25

серпня 1918 року. У склад дивізії входили 4 піхотні полки, гарматний полк і технічна сотня. Піхотний полк складався з 3 куренів, кожний з 4 стрілецьких сотень, сотні скоростріль, кінної і зв'язкової чоти, учбової сотні та сотні піших розвідників. Командантом дивізії призначено полковника І. Перлика [12, 116]. 1 вересня 1918 року Сірожупанники взяли участь в урочистому огляді і військовому параді у Києві, який провів гетьман України Павло Скоропадський. Гетьман привітав дивізію як “перших оборонців та захисників української Національної Ідеї. Україні потрібна готова піти на смерть, вірна й хоробра армія, перші підрозділи якої сьогодні перед ним на параді” [2, 107]. Проте у своїх спогадах він згодом записав: “Я з досвіду знав, що з військовополонених нічого не вийде. Це були люди, яким зовсім не хотілося битися проти більшовиків” [2, 107].

Далі, не довіряючи цій військовій формації, гетьманський уряд вжив заходів до її скорочення. На цьому ґрунті почали все частіше виникати сутички між командиром та старшинами дивізії. Рядових козаків поступово демобілізували. Старшини, які не могли звільнитися з війська добровільно, почали вести розмови про нелегальний перехід до Української галицької армії [7, 38]. Президія Українського Національного Союзу (опозиційна до гетьмана політична організація, що діяла з травня 1918 року. – *І. Г.*) налагодила зв'язки з вояками дивізії. У листопаді 1918 року дивізія у складі чотирьох піших і гарматного полку приєдналася до протигетьманського виступу Директорії. У січні–квітні 1919 року її козаки брали активну участь у бойових діях українського війська, а з липня 1919 року назва “Сірожупанної” була присвоєна 4-й Холмській дивізії Дієвої Армії УНР [2, 110].

Особливе місце в органах спецпризначення гетьмана мали зайняти гвардійські частини. 24 липня 1918 року було затверджено закон про призов 5000 осіб для комплектування “Сердюцької дивізії”. Головна увага зверталася на соціальне походження призовників. Підкреслювалося, щоб набір робили “з таких сімей, відсутність в яких одного робітника в жнива не відзначиться на їх добробуті ” [14]. Насамперед, призов розповсюджувався на юнаків віком 18–25

років. Норма набору від повіту становила 125 осіб; на них повинне було бути виписане посвідчення від відповідальної організації хліборобів [14]. Незважаючи на організовану роботу, призов до дивізії здійснювався з великими труднощами. У відомостях мобілізаційного відділу Головного управління Генштабу за 27 липня відзначалося, що в Київській і Волинській окрузі “бажаючих служити в Сердюцької дивізії дуже мало. У прикордонних повітах на Волині мешканці майже цілком більшовицьких переконань. Прокид національного обов'язку громадянина, повинного захищати рідний край від ворогів, відсутній, на військову службу дивляться взагалі незичливо” [13, 141].

Відсутність жорсткого національного цензу дозволила потрапити на службу до дивізії бойовим офіцерам російської армії. Довести чисельність дивізії до встановленої і повністю заповнити передбачені штатні посади не вдалося. Дивізія складалася з 4-ох піших, одного кінного та одного гарматного полків, одного автоброневого дивізіону та інженерної сотні. Дивізією командував полковник Клименко, а начальником штабу був полковник Сальський. Загалом боєздатність Сердюцької дивізії була невисокою. Надії гетьмана на власну гвардію не виправдалися. Під час повстання у листопаді 1918 року дивізія майже повністю перейшла на бік Директорії. Колишні сердюки служили згодом переважно в 4-му пішому полку Січових стрільців Директорії УНР [16, 26].

У червні 1918 року гетьман П. Скоропадський видав наказ про організацію козацтва як окремого напіввійськового стану. Відновлення козацтва підтримали як консервативні, так і соціалістичні кола національних партій (хлібороби-власники, Українська селянська спілка, Українська хліборобсько-демократична партія) [1, 161]. Це зіграло об'єднуючу роль у середовищі розрізненого українського суспільства.

За законом 10 жовтня 1918 року нащадки колишніх українських козаків мали право “записуватися в козацькі громади по своєму козацькому стані. Крім тих, кого гетьман або Рада визнає згубившими це право через особності життя їх або окремі події” [14]. Згідно з гетьманським Універсалом 16 жовтня 1918 року

про відновлення українського козацтва, воно мало стати окремою верствою суспільства, провідником національної ідеї і великою кадровою основою майбутньої іррегулярної Української козацької армії (106 повітів України могли дати приблизну штатну чисельність 26–ти кінних дивізій козаків). Організаційна побудова українського козацтва передбачала добровільні формування за адміністративно-територіальним принципом [10, 39]. Так, козаки однієї губернії творили кіш з кошовим отаманом на чолі, який підлягав гетьманові. Кіш складався з кількох полків, що їх набирали з козаків кількох повітів. Усім козацтвом управляла “Велика Козацька Рада” із 32 членів – частково виборних, частково призначуваних гетьманом. Кошовим отаманом Волині було призначено полковника Борковського. Подальша організація козацтва припинилася через листопадове повстання Директорії [9, 167].

Серед гетьманських органів спецпризначення другого ешелону потрібно назвати Державну Варту. Вона безпосередньо виконувала поліцейські функції. Департамент Державної Варти у складі Міністерства внутрішніх справ було утворено 18 травня, тобто незабаром після приходу до влади П. Скоропадського. Його діяльність і штати окреслював Статут від 13 серпня того ж року [14]. На допомогу Варті у розпорядження губернських і повітових старост, міських отаманів передавались вартові кінні дивізіони або сотні [4, арк. 128]. Луцька повітова та міська Державна Варта приступила до виконання обов’язків 8–го червня 1918 року. В адміністративному відношенні вона підпорядковувалась губернському і повітовим старостам. Очолював її Хурамович [4, арк. 128]. У Луцьку для обліку вартовиків усім начальникам міських дільниць Державної Варти було наказано провести паспортизацію. Утримання Державної Варти Луцька відбувалося за державні та місцеві бюджетні кошти у відношенні 75% та 25 %. Якщо з боку держави кошти надходили вчасно, то міська управа Луцька з покладеною на неї функцією фінансування Державної Варти не справлялася. Несвоєчасна виплата утримання зумовила звільнення не лише рядового, а й командного складу Варти [4, арк. 132, 133].

Зважаючи на це, Департамент Державної Варти Міністерства внутрішніх справ окремим розпорядженням від 18 липня звільнив земські та міські управи від утримання підрозділів Державної Варти. За управами було залишено лише зобов'язання виконувати згідно статуту про земські повинності натуральні поставки [4, арк. 149].

З жовтня 1918 року для допомоги Державній Варті держава приступила до формування в містах добровольчих дружин. Останні перебували на повному державному утриманні, на що авансом асигнувалося відразу 5 млн. крб. [14]. Спосіб організації нових за своєю суттю органів спецпризначення, їхній професійний склад можна простежити на прикладі формування добровольчої дружини м. Луцька, якщо в інших регіонах Української Держави добровольчі дружини почали утворюватися у жовтні, то до Луцька вказівка щодо їх організації надійшла на ім'я в. о. Луцького міського голови Д. І. Ільїна лише 2 листопада 1918 року [6, арк. 1]. Цій посадовій особі був адресований кошторис (під грифом “секретно”. – *І. Г.*) на утримання добровольчої дружини міста на загальну суму 40 тис. крб. та із детальним планом розподілу грошей [6, арк. 8].

Луцька міська управа відразу ж взялася за виконання одержаної вказівки. Уже на наступний день окремим протоколом вона визначила порядок утворення добровольчої дружини міста. Остання формувалася з усіх його мешканців: як домовласників, так і квартиронаймачів. Для дієвості патрулювання місто розділялося на три сектори (відповідно до кількості учасників варти. – *І. Г.*). Утворювалися три комітети з самоохорони, що знаходилися у віданні дільничих начальників Державної Варти. Ті у свою чергу, підпорядковувалися Головному комітетові з самоохорони. Було визначено дві зміни чергувань. Перша зміна відбувала чергування з двадцять першої години (центральна частина міста з двадцять другої години) до другої години ночі, друга зміна – з другої години ночі до шостої години ранку. Ухилення від служби в загонах самоохорони тягло за собою грошові стягнення. Не допускали також заміну чи найм інших осіб для патрулювання [6, арк. 3].

Проте, незважаючи на швидку реакцію Луцької міської управи щодо вирішення питання створення дружини для самоохорони міста, її фінансове забезпечення бажало кращого. В. о. губернського старости Зарембський окремою телеграмою повідомив Луцьку міську управу про наступне: Міністерство внутрішніх справ на підставі пункту 18-ої статті 2-ої міського положення ухвалило рішення, що повне фінансування добровольчих дружин буде відбуватися за рахунок органів місцевого самоврядування. Списання видатків покладалося на майбутні міські думи. Щодо готівкової грошової маси, то вона мала бути передана у повне розпорядження повітових старост [6, арк. 28].

Отже, міська управа Луцька опинилася у скрутному становищі: вона була позбавлена потрібних коштів для утримання добровольчої дружини. Тому на засіданні 8 грудня 1918 року було ухвалено рішення віднайти такі кошти через добровільну підписку. Передбачалося зібрати 60700 крб. [6, арк. 13]. Для ефективного збору коштів складені списки платників та розіслані повідомлення [6, арк. 20]. Результат акції: у касу Луцької міської управи надійшло лише 465 крб. [6, арк. 75].

До військових підрозділів Гетьманату належало і збройне формування охорони кордону, що знаходилося у підпорядкуванні міністра фінансів. Ним був Окремий корпус охорони кордону (командир-полковник В. Желиховський, з липня – генеральний хорунжий М. Савеліїв). Прикордонну сторожу було запроваджено ще в березні 1918 року з “метою запобігання безмитного проникання з-за кордону в середину Республіки іноземних товарів, для захисту української промисловості і збереження інтересів скарбниці” [14]. За Гетьманату прикордонна сторожа набула чіткої військової організації. Вартовики об'єднувались у загони, які входили до складу відділів. Останні були підрозділами прикордонних бригад. Весь кордон Української Держави розподілявся на 8 районів, кожний з яких пильнувала окрема бригада. Загальна чисельність кордонних військ становила близько 17 тис. осіб. [14]. У Луцьку, як прикордонному місті, була відкрита митниця. Тому формування на території

міста прикордонної охорони було актуальним завданням. Його виконання розпочалося з утворення 3-ої Волинської прикордонної бригади. До її складу влилася 3-тя Радзивілівська кордонна бригада, про що свідчить наказ від 13 липня 1918 року [5, арк. 65].

Потрібно зазначити, що авторитет П. Скоропадського серед військових на осінь 1918 року значно зменшився. Окрім суто об'єктивних чинників, які негативно впливали на ситуацію, роботу органів спецпризначення Української Держави ускладнювали серйозні прорахунки гетьманського уряду в економічній політиці. Тому не випадково національно-патріотичні військові частини, такі, як Запорозький корпус, Чорноморський Кіш, Січові стрільці, Сірожупанники та інші перейшли на бік Директорії. Протягом двох тижнів листопада армія Директорії вже складалася майже з 300 000 багнетів [15, 47]. На початку грудня 1918 року 300–400 тисячна австро-німецька армія, розуміючи всю складність ситуації розпочала евакуацію з теренів України. 14 грудня 1918 року гетьман П. Скоропадський окремою грамотою до українського народу зрікся влади й виїхав до Німеччини. Таким чином, вся влада в Україні перейшла до Директорії.

Отже, розбудова органів спеціального призначення Української Держави у період квітня–грудня 1918 року на території Західної Волині від самого початку ознаменувалася певною мірою професійними та виваженими кроками. П. Скоропадський за допомогою місцевої адміністрації досяг значних результатів. Були розроблені концепції військового будівництва та збереження військових загонів колишньої Російської імперії, завершено формування Сірожупанної та Сердюцької дивізій, утворювалися нові місцеві військові підрозділи, що виконували спеціальні завдання з охорони громадського порядку, державного ладу, економічної безпеки регіонів. За час гетьманування П. Скоропадському у стислі терміни вдалося створити розгалужені і досить потужні органи спецпризначення на місцях. Однак у політиці гетьмана було допущено чимало прорахунків. Вони, а також несприятлива міжнародна ситуація зумовили те, що за екстремальних умов революційної доби більшість особового складу військових

частин не підтримала Гетьманат, а використала свій найкращий матеріально-технічний потенціал для його повалення. У лічені дні державні надбаня на території Західної Волині в розбудові органів спецпризначення було зруйновано.

Література

1. Богайчук В. Діяльність політичних партій у сфері військового будівництва України періоду Гетьманату 1918 року // Політичний менеджмент. – 2005. – № 6. – С. 156–165.

2. Гай-Нижник П. Невідомий документ про “Сірожупанну” дивізію // Київська старовина. – 2008. – № 1. – С 105–110.

3. Гуцалюк І. Західна Волинь в державотворчих процесах періоду Української Держави Павла Скоропадського // Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції аспірантів і студентів “Волинь очима молодих науковців: минуле, сучасне, майбутнє” (16-17 квітня 2008 року). У 2-х т. – Луцьк: Вежа, 2008. – Т. 1. – С. 19–20.

4. Державний архів Волинської області (далі ДАВО), Ф.3 (Луцька міська управа, м. Луцьк Волинської губернії). – Оп. 1. – Спр. 1700. Постановления и приказы исполнительного комитета Луцкой городской уездной милиции. 1 января 1918 – 25 мая 1919 г. – 242 арк.

5. ДАВО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 1703. Приказы Луцкого уездного коменданта. 20 мая 1918 – 29 июня 1918 года. – 67 арк.

6. ДАВО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 1740. Протоколы заседаний об организации ночной охраны г. Луцка и содержания Добровольческой Дружины. Списки плательщиков сбора на содержание Дружины. 2 ноября 1918 г. – 27 ноября 1919 г. – 113 арк.

7. Дмитрук В. Вони боролися за волю України (Нарис історії Сірожупанної дивізії). – 2-е вид. допов. – Луцьк: Волин. обл. друк., 2004. – 282 с.

8. Дубрівський П. Сірожупанники (Перша Українська стрілецько-козацька дивізія) // За державність: Матеріали до історії війська. Укр. зб. 10. – Торонто. – Укр. воєнно-іст. Ін-т, 1964. – 256 с.
9. Історія українського війська. В 3 т. – К: Варта, 1995. – Т. 2. – 464 с.
10. Кравчук М. В. Українська Держава та військове будівництво в період Гетьманату // Нова політика. – 1998. – № 1. – С. 37 – 43.
11. Кришина Н. В. Діяльність німецької військової адміністрації в Україні у 1918 році. – Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ, 2006. – 22 с.
12. П'ясецький В. Е. Перша козацько-стрілецька “сіра” дивізія збройних сил УНР [1918-1919 рр.] // Минуле і сучасне Волині: Проблеми джерелознавства. Тези доповідей та повідомлень VII Волинської історико-краєзнавчої конференції. – Луцьк: Б.в., 1994. – С. 115–117.
13. Тимощук О. В. Війська “спецназу” та “національна гвардія” останнього українського гетьмана (квітень–грудень 1918 р.) // Культура народів Причорномор'я. – 1999. – № 7. – С. 135–144.
14. Тимощук О. В. Спеціальні збройні формування в системі охоронного апарату гетьмана П. Скоропадського (квітень–грудень 1918 р. // Вісник Запорізького юридичного інституту МВС України. – 1999. – № 1. – С. 238–255. – http://vijsko.milua.org/spetsform_hetm.htm.
15. Удовиченко О. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій українських Збройних Сил 1917–1921. – К: Україна, 1995. – 206 с.
16. Шанковський Л. Українська Армія у боротьбі за державність. – Мюнхен, 1958. – 391 с.